

УДК 282

Р. М. Шеретюк,

доктор історичних наук, професор кафедри образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва
Рівненський державний гуманітарний університет

«ЗАПИСКИ ИОСИФА, МИТРОПОЛИТА ЛИТОВСКОГО» (1883 Р.) ЯК УНІКАЛЬНЕ ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ СКАСУВАННЯ ГРЕКО-УНІАТСЬКОЇ ЦЕРКВИ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ

Вагомий джерельно-інформативний масив з історії скасування Греко-уніатської церкви на Правобережній Україні містять «Записки Иосифа, митрополита Литовского». Документи з цієї збірки дозволяють розкрити процес підготовки проурядових сил до офіційного «возз'єднання» Греко-Уніатської Церкви з Російською Православною, зокрема, заходи, спрямовані на радикальну реорганізацію духовних греко-уніатських навчальних закладів, а також запровадження московських служебників у культово-обрядову практику уніатства.

Ключові слова: Російська імперія, Правобережна Україна, Греко-уніатська церква, Російська православна церква, «Записки Иосифа, митрополита Литовского», духовне училище, московський служебник.

«Iosifs notes, metropolitan Litovski» (1883) as unique source from history of abolition of Greko-Uniat Church on right-bank Ukraine

A ponderable spring-informing array from history of abolition of Greko-uniat Church on Right-bank Ukraine is contained «Iosifs notes, metropolitan Litovski». Documents from this collection allow exposing the process of preparation of government forces to the official «reunion» of Greko-uniat Church with Russian Orthodox, in particular, measures, directed on radical reorganization of spiritual greko-uniat educational establishments, and also introduction of Moscow sluzhebnik in cult ceremonial practice of uniats.

Key words: Russian empire, Right-bank Ukraine, Greko-uniat Church, Russian Orthodox Church, «Iosifs notes, metropolitan Litovski», spiritual school, Moscow sluzhebnik.

У процесі підготовки до «возз'єднання» греко-уніатів Правобережної України з Російською Православною Церквою світське чиновництво та керівники синодального православ'я, а також віддана великоімперським задумам царату ієрархія Греко-Уніатської Церкви здійснювали низку заходів, спрямованих на те, щоб «віддаляти уніатів від латинства і польськості», сприяти поступовому запроваджен-

ню «синодально-російських вірців церковності» і «російськості». Вагомий інформаційний масив, що міститься у «Записках Йосифа, митрополита Литовського» (1883 р.), дозволяє реконструювати окремі аспекти релігійно-церковного життя на українських теренах в 30-ті рр. XIX ст., зокрема, обставини та практику реалізації етноконфесійної політики російського самодержавства щодо Греко-Уніатської Церкви в цей час.

Відтак, мета статті полягає у розкритті джерельно-інформативного потенціалу збірника «Записки Йосифа, митрополита Литовського». Завдання дослідження: спираючись на «Записки Йосифа, митрополита Литовського», дослідити засоби і методи реалізації державно-синодальної кампанії з повернення уніатів Правобережжя до «прабатьківської віри», тобто православ'я.

Кінець XVIII – початок XIX століть в історії України минули під знаком прилучення її теренів до складу Російської імперії, кардинальних уніфікаційно-державницьких перебудов, зламу і знищення всього того, що хоч якось нагадувало про своєрідність історичного шляху України та її народу. Українські землі було об'єднано не в суверенну і незалежну національну державу, а в етнічно знеособлену складову частину Російської імперії, де ігнорування національних ознак українців, як і інших народів, було піднесено до ступеня свідомої державної політики. Її кульмінаційним виявом стала внутрішня політика російського імператора Миколи I (1825 – 1855 рр.), яка суттєво вплинула на духовно-культурне життя Правобережної України, зокрема сприяла нівеляції, тобто стиранню національних особливостей релігійно-церковного життя українського народу.

Апогеєм шовіністичної політики імператора Миколи I у релігійно-церковній сфері Правобережної України стало скасування Уніатської Церкви, існування якої заважало царському уряду завершити остаточне злиття цих теренів з Російською імперією. Його необхідними умовами поставали: ліквідація будь-якого натяку на самостійність і незалежність Церкви, уніфікація церковного життя, остаточна інкорпорація Церкви в державний апарат, радикальна русифікація краю. Царський уряд і підпорядкований йому Синод виявили повну солідарність у твердих намірах суттєво послабити вплив Апостольської Столиці на духовне життя населення, мінімізувати польські впливи на Правобережжі, а отже – потенційну підтримку духовенством, підлеглим Риму, польського національно-визвольного руху. Водночас важливо наголосити на тому, що взятий урядом та ієрархією Російської Православної Церкви курс на скасування унії виправдовувався

гаслом рятуння нібито зіпсованого польсько-католицьким впливом «російського» народу України від остаточної денаціоналізації. За мету ставилася етноконфесійна й етнокультурна інтеграція України у складі Російської імперії. Відтак, питання про «возз'єднання» уніатів із Російською Православною Церквою, по суті, було вирішене російським самодержавством задовго до ліквідації Греко-Уніатської Церкви 1839 р., а «уточненню підлягали лише засоби та заходи, за допомогою яких його передбачалося здійснити» [8, с. 30].

Наголосимо, що результативність потуг великоросійського самодержавства щодо успішного вирішення «уніатської справи» була безпосередньо пов'язана з діяльністю греко-уніатського священика Йосифа Семашка. Поза сумнівом, царат домігся б «приєднання» уніатів Правобережжя України та Білорусі, використовуючи свої власні ресурси і засоби, однак не викликає заперечення й той факт, що саме Й. Семашко надав імператорському двору Росії унікальну можливість здійснити заплановані трансформації, так би мовити, «зсереди-ни» Греко-Уніатської Церкви, тобто задіюючи і послуговуючись прихильниками таких задумів із середовища її очільників.

Йосиф Семашко (1798 – 1868 рр.) народився в сім'ї уніатського священика села Павлівка Липовецького повіту Київської губернії. Початкову освіту здобув у Немирівській гімназії Кам'янець-Подільської губернії, після закінчення якої 1816 р. вступив до Головної семінарії при Віленському університеті, де навчалося здібне римо-католицьке та греко-уніатське духовенство. Виявлені ним під час навчання надзвичайні працелюбність та старанність викликали подив навіть у досвідчених педагогів. Один із них, професор Ходані, так відгукувався про нього: «Він так старанно працює, що або піднесе римську церкву в Росії на вищий ступінь могутності, або зруйнує її дощенту» [4, с. 12]. 1820 р. Й. Семашко закінчив Головну семінарію зі ступенем магістра богослов'я. Згодом він був призначений кафедральним проповідником у Луцьку, членом консисторії та професором богослов'я єпархіальної духовної семінарії. 1821 р. Й. Семашко отримав сан священика, а вже наступного 1822 р. став протоієреєм і був призначений від Луцької єпархії асесором (членом) 2-го (уніатського) департаменту Римо-католицької духовної колегії в Санкт-Петербурзі. На той час, за його власним зізнанням, він «давно вже переконався в православ'ї Східної церкви за допомогою читання і ретельних досліджень, а між тим належав до церкви Західної», «серцем і душею відданий був Росії..., а між тим рахувався для неї чужим і належним ворожій для нас Польщі» [1, с. 29-30].

Відтак, коли вийшов імператорський указ «Про заборону приймати в Греко-Уніатське чернецтво людей іншого обряду» від 9 жовтня 1827 р., Й. Семашко «душевно возрадувався, і душа його бажала розділити з кимось цю радість» [5, с. 44]. Така нагода незабаром трапилася: під час випадкової розмови з директором департаменту духовних справ іноземних віросповідань Г. Карташевським Й. Семашко, зокрема, порушив і тему «справ уніатської церкви». Натхненна розповідь молодого чиновника про те, що «давно стискало йому серце», настільки справила враження на Г. Карташевського, що останній запропонував Й. Семашку викласти все сказане ним у письмовій формі. Так з'явилася на світ доповідна записка Й. Семашка «О бедственном состоянии Униатской Церкви и о средствах вывести из отчуждения от России полтора миллиона Русского народа» [6, с. 30-45].

У ній Й. Семашко виклав обставини «важкого стану уніатської церкви, злиденного становища уніатів, систематичного впродовж низки століть переслідування їх латинським духовенством, постійних навернень у латинство уніатів і уніатського духовенства, присвоєння василіанами кращих місць і фундушів» [9, с. 5]. Водночас у цій записці Семашко вказав і на «заходи, що могли б послужити оживленню уніатського віросповідання». Вони полягали, зокрема, у тому, щоб: 1) виокремивши з Римо-католицької духовної колегії уніатський департамент і перейменувавши його в Греко-уніатську колегію, а також поповнивши його склад, призначити для засідань новоутвореної установи «особливе місце» й «особливого прокурора»; 2) дати «краще» територіально-адміністративне облаштування греко-уніатських єпархій, залишивши замість чотирьох лише дві – Білоруську й Литовську; 3) покращити утримання й збільшити повноваження греко-уніатських консисторій; 4) для заохочення білого духовенства надати його синам право вступу на військову й цивільну службу після звільнення їх із духовного звання; 5) збільшити утримання Полоцької і Жировицької греко-уніатських семінарій і заснувати при монастирях нижчі духовні училища, а також припинити відправлення греко-уніатських вихованців до римо-католицької семінарії при Віленському університеті [9, с. 5-6].

Коли Г. Карташевський передав цю записку міністрові народної освіти О. Шишкову, а той – імператорові Миколі I, останній, за висловом дореволюційного історика Г. Кіпріановича, «поставився з глибоким співчуттям до зойку молодого уніатського прелата про зняття польсько-латинських кайданів із західно-російського народу» [4, с. 26]. Свою думку з цього приводу міністрові О. Шишкову цар

Микола І висловив так: «Я з особливим задоволенням читав записку, представлену мені вами... я радий, що ми маємо таке знаряддя... оголосить йому все це і моє задоволення...» [5, с. 45]. Таким чином, Й. Семашко став «головним знаряддям» усіх урядових заходів щодо вирішення «уніатського питання». Його роздуми й пропозиції, викладені в доповідній записці керівництву і схвалені царем, досить швидко знайшли своє відображення в низці імператорських указів, при чому саме в тій «суворій послідовності», на якій наполягав Й. Семашко [10, с. 177-180].

1829 р. Й. Семашко був посвячений у Петербурзі на єпископа Мстиславського, вікарія Полоцької (Білоруської) єпархії, а вже 2 квітня 1833 р. він став єпископом Литовським. Переміщення цього уніатського архієрея з одного місця на інше, зміна ним єпископських кафедр було не пустим, безцілним пересуванням, грою в назви і титули, а мало свій сенс і значення, було результатом глибоко продуманого російським самодержавством плану. Литовська єпархія, де «уніатсько-католицький елемент знаходився суцільною масою», де греко-уніатів нараховувалося значно більше, ніж у Полоцькій єпархії, за міркуваннями імператорського двору, потребувала архієрея «з більшою енергією, з більш юними силами і з більш живою ревністю». Саме тому, як пояснював у секретній записці з цього приводу граф Д. Блудов, «для Литви, де потрібно більше обережності, довготривалих і значних зусиль, призначений єпископом Йосиф Семашко» [7, с. 374]. Відтак, саме на теренах Литовської єпархії Й. Семашко розгорнув активну діяльність, спрямовану на радикальне зближення Греко-уніатської церкви з Російською православною, а згодом і її інкорпорацію останньою 1839 р.

Для з'ясування характеру та механізмів інституалізаційних і внутрішніх трансформацій Греко-уніатської церкви, що зрештою призвели до її скасування, цілеспрямованого та методичного нищення її духовно-культурних надбань, особливе значення має авторитетне, а почасти й безцінне за фактологічним матеріалом видання, створене за безпосередньої участі й сприяння очільника Литовської греко-уніатської єпархії Й. Семашка, – «Записки Йосифа, митрополита Литовського» [1-3]. Скрупульозно зібраний цим ієрархом інформативний масив, зокрема розпорядження, циркуляри, інструкції, постанови й приписи Литовської духовної консисторії, адресовані парафіяльному духовенству з різних релігійно-церковних питань, а також конфіденційні та секретні листи єпископа Й. Семашка до духовних і цивільних керівників Російської імперії, дозволяє повною мірою відтворити

реалії самодержавно-синодальної кампанії з «возз'єднання» греко-уніатів Правобережної України з Російською православною церквою 1839 р.

Зокрема, одним із головних заходів з підготовки греко-уніатів до їх наступного «возз'єднання» з Російською Православною Церквою, на думку Й. Семашка, було створення мережі греко-уніатських духовних навчальних установ, у яких парафіяльні священники отримували б освіту «в дусі благочестя і російської народності», «щоб вихованням духовного юнацтва змінити дух і характер думок греко-уніатського духовенства і таким чином, діючи за посередництвом цього самого духовенства, перетворити непомітно Уніатів із напівполяків католиків у російських православних» [1, с. 720]. Така спрямованість самодержавної політики знайшла своє відображення в низці розпоряджень очільника Литовської греко-уніатської єпархії, котрі торкалися кадрових призначень у духовно-освітній царині. Так, єпископ Семашко, як свідчать документи, досить ретельно займався відбором кандидатур викладачів для підвідомчої йому Литовської греко-уніатської семінарії. Ним у першу чергу обиралися ті з претендентів, котрі досконало володіли російською мовою. Яскравим свідченням цього є доповідна записка Литовського єпископа в Греко-уніатську колегію від 8 червня 1833 р., де цей владика, між іншим, зазначав, що «по Литовській єпархії взагалі і по тамтешній єпархіальній семінарії особливо важлива існує незручність у нестачі духовних осіб, котрі знають богослужіння за обрядом Грекосхідної Церкви і можуть говорити російською мовою» [3, с. 7]. Саме тому Й. Семашко просив вище керівництво Греко-уніатської церкви про переведення магістра богослов'я ієрея Малишевського з Білоруської греко-уніатської семінарії в Литовську, оскільки «Білоруська семінарія зовсім від цього не постраждає, оскільки тут знання Грекосхідних обрядів богослужіння і російської мови достатньо утвердилося» [3, с. 7]. Крім того, показовим у цьому контексті є розпорядження єпископа Й. Семашка наглядачу Кобринського духовного училища ієромонаху Островському від 3 січня 1834 р., в якому він, поряд із приписами, що стосувалися облаштування цього навчального закладу, водночас наголошував останньому на необхідності «удосконалювати себе у вітчизняній нашій російській мові, без знання якої ми не можемо бути повністю корисними ні суспільству, ні самим собі» [3, с. 45]. Такі ж вимоги Й. Семашко висував і вихованцям греко-уніатських семінарій. Так, у його донесенні в Греко-уніатську духовну колегію від 2 червня 1834 р. йшлося, зокрема, про те, що «Греко-Уніатське духовне

юнацтво повинне бути виховане в повній впевненості, що російська мова є для нього вітчизняною» [1, с. 733]. Крім того, підтвердженням існування виразної тенденції русифікації середовища викладачів греко-уніатських навчальних установ є лист Й. Семашка до ректора Київської духовної академії архімандрита Інокентія від 4 грудня 1834 р., де Литовський єпископ просив керівника цього навчального закладу прислати вчителя в Литовську семінарію, головною вимогою до якого було «знання російської мови і чиста вимова, а також знання мови грецької» [3, с. 125-126]. Показовою у цьому контексті є наступна фраза Семашка: «Що стосується інших навчальних предметів, то це абсолютно байдуже – ми йому призначимо викладати те, до чого він більше здібний» [3, с. 126]. У «Правилах, за якими приймаються діти на казенне утримання в духовно-навчальні заклади» від 1833 р., їхній укладач, керівник Литовської греко-уніатської єпархії, єпископ Й. Семашко окремим пунктом наголосив, що «для вступу в повітові училища обов'язково вимагається від вихованців знання в читанні і чистописанні слов'янською та російською мовами» [3, с. 22].

Ще одним заходом, що сприяв зближенню українського уніатства з російським православ'ям, став перехід греко-уніатських духовних закладів під безпосереднє керівництво Комісії духовних училищ, що опікувалася цариною православної духовної освіти в Російській імперії. Його ініціатором був Й. Семашко, котрий був переконаний, що завдяки підпорядкуванню уніатських освітніх закладів Комісії духовних училищ «виховання візьме найбільш дієву участь у перетворенні Уніатського духовенства. Теперішні греко-уніатські навчальні заклади замість поступово вчителями з вихованців Греко-російських духовних академій. Уніатське духовне юнацтво розсіється по навчальних установах восьми Греко-Російських єпархій і трьох академіях і, змішане в такій величезній масі Православних, неодмінно повинне повністю змінитися і вірою, і характером думок» [1, с. 694]. Отже, спрямування діяльності греко-уніатських духовних освітніх закладів у відповідному напрямі було одним із компонентів багатовекторної етноконфесійної політики щодо Греко-уніатської церкви за правління імператора Миколи I.

Водночас особливе місце серед заходів із підготовки до скасування Греко-уніатської церкви стало поступове вилучення та, зрештою, остаточне усунення з церковного вжитку її богослужбової літератури. Це було зумовлено тим, що саме вона, на переконання православної ієрархії, була головним носієм «латинських перекошень» в уніатстві. Відповідна постанова щодо використання богослужбових книг

виключно московського друку в культово-обрядовій практиці Греко-уніатської церкви була ухвалена на соборі уніатського духовенства Білоруської і Литовської єпархій 7 лютого 1834 р.

Наголосимо, що запровадження московських служебників у культово-обрядову практику Греко-Уніатської Церкви зіштовхнулося з низкою перешкод, що суттєво загальмували цей процес. По-перше, вагомим чинником ігнорування немалою частиною греко-уніатського духовенства служебників московського друку стало доволі слабке знання ним церковнослов'янської мови, якою останні були написані. По-друге, «старі» уніатські служебники були не лише звичними для греко-уніатського духовенства, але й доволі зручними у використанні. По-третє, суттєвим фактором досить обмеженого вжитку московських служебників у богослужбовій практиці великої кількості греко-уніатських церков стала відсутність у їхніх інтер'єсах іконостасів. Без них богослужіння, що проходило за новим служебником, було позбавлене сенсу. Крім того, у справі запровадження в культово-обрядову практику Греко-Уніатської Церкви московської богослужбової літератури давалося взяти також явно недостатнє забезпечення нею греко-уніатських парафій.

Однак чи не найбільше перепон для «ревнителів православ'я» у справі запровадження московських служебників у богослужбову практику греко-уніатських церков створило, власне, парафіяльне духовенство. Значна його частина розглядала прийняття московської богослужбової літератури як акт фактичного їх приєднання до православ'я, оскільки в цих книгах містився виклад не лише суто східної обрядовості, але й догматики Православної церкви. Неприйняття московських служебників було не в останню чергу пов'язане з особливим, побожним ставленням до богослужбових книг маси уніатів-вірян. Вилучення цих святинь вони сприймали як посягання на істинність віри, тобто на вкорінену релігійну традицію – важливий компонент духовної культури. Саме тому настирливість церковного чиновництва у цій справі наштовхнулася не тільки на відверте ігнорування його розпоряджень рядовим уніатським кліром, але й окремі протести мирян проти цього нововведення.

Зокрема, у лютому 1835 р. благочинний Каменецького деканату (Брестський повіт) П. Круковський рапортував до Литовської духовної консисторії, що під час роздання московських служебників 5 підлеглих йому священиків – І. Кунахович, М. Імшеник, М. Кульчицький, Ф. Мілінський і М. Вержбицький – «не прийняли цих книг» [3, с. 145]. З огляду на це, очільник Литовської греко-уніатської єпархії

єпископ Й. Семашко видав розпорядження, за яким означених священиків негайно викликали в Жировиці «для навчання їх правильному богослужінню», після чого вони мали скласти іспит перед єпархіальними екзаменаторами. У випадку його успішного складання клірики мали повернутися на свої парафії. Однак, як зазначалося в цьому документі, якщо вони виявлять недостатній рівень знань, «духовному сану притаманних», то їм буде заборонене «будь-яке богослужіння» з наступним призначенням їх причетниками [3, с. 145].

З розпорядження єпископа Й. Семашка Литовській греко-уніатській консисторії від 17 квітня 1835 р. дізнаємося про аналогічний випадок відмови від московських служебників греко-уніатських ієреїв Новоградського деканату. Так, тамтешній благочинний І. Гомолицький доніс Й. Семашку, що під час роздачі по підвідомчих йому парафіях церковних книг із Москви «у прийнятті відмовили» 6 греко-уніатських кліриків: М. Віторський, Г. Савич, І. Марциновський, Ф. Горбачевич, В. Горбачевич та Ю. Горбачевич [3, с. 153]. Як впливало з наступного розпорядження єпископа Й. Семашка, означених священиків «без будь-якого зволікання» консисторські чиновники мали викликати в Жировиці і затребувати від них підписки про те, що вони будуть здійснювати богослужіння за московськими служебниками. Інакше, як йшлося в цьому документі, «якщо... з їхнього боку виявиться затятість, то заборонити їм будь-яке священнодіяство, звільнити з місць, котрі вони займають, і судити як злочинців державних і церковних постанов» [3, с. 154].

Зазначимо, що непокірних греко-уніатських священиків, котрі відмовлялися користуватися московськими служебниками, духовна влада Литовської єпархії не лише звільняла з парафій, переводила на посади дяків або причетників, але й, в окремих випадках, висилала за межі єпархії. Так, із листа єпископа Й. Семашка до міністра внутрішніх справ Д. Блудова від 22 червня 1835 р. дізнаємося про його намір використати «більш дієві засоби приборкання і виправлення» стосовно греко-уніатського священика Новоградського повіту А. Плавського, котрий виявив «неспокійний, зухвалий і хибний ще напрям думок і характер», а також він «при обмежених своїх знаннях осмілювся засуджувати постанову, ухвалену митрополитом, всіма грекоуніатськими єпископами та іншими членами колегії, ганьбити книги, що цілою Грекосхідною, а головне Грекоросійською панівною церквою використовуються» [3, с. 166-167]. З огляду на таку провину цього клірика, єпископ Й. Семашко розпорядився заборонити А. Плавському «будь-яке священнодіяство» і призначити дячком «у будь-якій

церкві» Могилевської губернії. Це мало послужити, як вважав Литовський єпископ, на виправлення Плавського, «оскільки він побачить, що Греко-східне богослужіння, яке для нього здається новим, збереглося здавна або вже давно відновилося по Грекоуніатських церквах цієї губернії» [3, с. 167].

Ще одним засобом «приборкання», а згодом і покарання непокірних греко-уніатських священиків, котрі не погоджувалися використовувати в богослужбовій практиці церковні книги, видані в Москві, стало розпорядження Й. Семашка «Про виключення з казенного утримання по семінарії та училищах дітей неблагонамірених священиків» від 5 серпня 1835 р. У ньому архієрей висловлював думку про те, що він вважає несправедливим, «щоб Греко-уніатські священики, неблагонамірені і до власної церкви неприязні, користувалися милостями від високомонарших щедрот», а тому наказував «з початком майбутнього навчального року відмовити в казенному утриманні в семінарії та інших духовних училищах усім дітям тих священиків, котрі виявили непослух у прийнятті служебників Московського друку і звільнені вже у зв'язку з цим, або ж будуть у майбутньому звільнені з посад, що ними обіймаються» [3, с. 196]. Відтак, наведені вище факти дають підстави для твердження, що опір введенню московських служебників у богослужбову практику в середовищі греко-уніатського духовенства Литовської єпархії мав доволі численні вияви. Водночас у церковних виданнях XIX ст., навпаки, зустрічаємо твердження, що греко-уніатський парафіяльний клір Правобережжя практично не виявив жодного опору під час запровадження московських служебників у культово-обрядову практику своєї церкви.

Отже, «Записки Иосифа, митрополита Литовского» – це унікальне документальне джерело для дослідження історії скасування Греко-Уніатської Церкви на Правобережній Україні. У цих «Записках» зібрані розпорядження, циркуляри, інструкції, приписи та настанови керівника Литовської греко-уніатської єпархії Й. Семашка, адресовані парафіяльному духовенству з різних релігійно-церковних питань, а також конфіденційні та секретні листи цього церковного ієрарха до цивільних високопосадовців краю. Інформативна насиченість та різноплановість матеріалів «Записок» уможливорюють не лише детальніше окреслення сутності та спрямованості етноконфесійної політики російського самодержавства щодо Греко-Уніатської Церкви, але й уточнення механізмів, засобів і методів у її реалізації.

Простежується разюча невідповідність змісту документів цих «Записок» і того, як у церковних студіях середини – другої половини

XIX ст. трактувалися обставини та наслідки «возз'єднання» вірних Греко-Уніатської Церкви з Російською Православною. Зрештою, складається таке враження, що їхні автори ігнорували очевидне, тобто те, що інкорпорація Греко-Уніатської Церкви до складу Російської Православної являла собою, по суті, акцію політичного характеру.

Використані джерела:

1. Записки Иосифа, митрополита Литовского: В 3 т. – СПб. : Типография Императорской Академии Наук, 1883. – Т. 1. – 927 с.
2. Записки Иосифа, митрополита Литовского: В 3 т. – СПб. : Типография Императорской Академии Наук, 1883. – Т. 2. – 786 с.
3. Записки Иосифа, митрополита Литовского: В 3 т. – СПб. : Типография Императорской Академии Наук, 1883. – Т. 3. – 1402 с.
4. Киприанович Г. Я. Высокопреосвященный Иосиф Семашко, митрополит Литовский и Виленский. Очерк его жизни и деятельности по воссоединению западнорусских униатов с православною церковью в 1839 г. С портретом м. Иосифа / Г. Я. Киприанович. – Вильна : Типография И. Блюмовича, 1894. – 139 с.
5. Наумович И. Пятидесятилетие (1839-1889) воссоединения с Православною Церковью западно-русских униатов / И. Наумович. – СПб. : В Синодальной типографии, 1889. – 62 с.
6. Первая записка Иосифа Семашки о бедственном состоянии Униатской Церкви и о средствах вывести из отчуждения от России полтора миллиона Русского народа. Написана в 1827 году // Пятидесятилетие (1839-1889) воссоединения с Православною Церковью западно-русских униатов. Соборные деяния и торжественные служения в 1839 году. – СПб. : Синодальная Типография, 1889. – С. 30-45.
7. Сборник Императорского Русского Исторического Общества: Т. 113. Материалы для истории Православной церкви в царствование императора Николая I. – СПб. : Типография Товарищества «Общественная Польза», 1902. – Кн. I. – 468 с.
8. Стоколос Н. Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.): Монографія / Н. Г. Стоколос. – Рівне : РІС КСУ – ППФ «Ліста – М», 2003. – 480 с.
9. Чистович И. Пятидесятилетие (1839-1889) воссоединения с Православною церковью западно-русских униатов: Обзор событий воссоединения в царствование императора Николая I / И. Чистович. – СПб. : Синодальная Типография, 1889. – 64 с.
10. Шеретюк Р. М. Греко-Уніатська Церква в контексті етноконфесійної політики Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII – XIX ст.): Монографія / Р. М. Шеретюк. – Рівне : Волинські обереги, 2012. – 432 с.